

Ecce genius

HOLGER RAJAVEE

Keskendudes mõnele üksikule sõnale, märkame eneselegi üllatuseks, kui sagedasti ja erinevas tähenduses seda kasutatakse. Sõna võib ilmutada end kontekstis, mida ehk oodatagi ei oskaks. Enamasti aga ei hakka me juurdlema, mis on selle algne tähendus. Üks selline sõna on *genius* – kõigile tuttav ja suupärane, mugav kasutada oma kõne ilmestamiseks. Kui hakata süvenema selle pealtnäha lihtsa sõna tähenduse kujunemislukku, etümoloogiasse ja semantikasse, muutub olukord intrigeerivaks. Jacques Derrida pole asjata öelnud, et igauks, kes määratlusele „*genius*” mingigi legitiimsuse omistab, üldiselt loobub pretensioonist teadmusele üheski valdkonnas: „Noomen „*genius*” paneb meid vingerdama” (tsit Chaplin, McMahon 2016: 1).

Käesoleva artikli eesmärk on avada sõna *genius* etümoloogilist ja semantilist kujunemislugu, selle erinevaid kasutus- ja tähendusvälju. Artikkel käsitleb geeniuse mõiste teket ja arengulugu lääne kultuuriruumis ning annab ülevaate selle sõna kasutamisest Eestis.

Daimonist geeniuseks

Ladinakeelne sõna *genius* pärineb indoeuroopa tüvest, mis on andnud ka verbi *gignere* 'sigitama, eostama' (Liddell, Scott 1882: 309). Sama tüvi on andnud samatähendusliku kreeka keelse verbi *γεννάω* 'sigitama, sünnitama' ja verbi *γίγνομαι* 'sündinud olema' (White, Riddle 1862: 746). Kuna vanarooma kultuuris kujutab *genius* enesest inimest saatvat vaimolevust, seostatakse teda sagedasti ka kreeka alama jumaluse või saatevaimuga, keda tähistatakse sõnaga *δαίμων* 'jumalus, jumalik jõud, saatus' (Liddell, Scott 1882: 322). Daimonite teket seletab vanakreeka poet Hesiodos looga sellest, kuidas „kuldse põlvkonna inimesed” muutuvad Zeusi tahetel vaimudeks (McMahon 2013: 8): „Kui aga katnud jo muld oli kuldse põlvkonna selle, / õndsaiks vaimudeks [*δαίμονες ἀγνοί*] muutis nad Zeus, ning maa kohal ringi / liiguvad nüüd nad, kaitsedes maal elavaid inimlapse, / valvates õigluse järgi ja võideldes kurjuse vastu. / Peites end uduvarju nad kõikjal on lehvimas, andes / rahvale õnnistust. See amet vürstlik neile on seatud” (Hesiodos, Tööd ja päevad, 121–126 > Hesiodos 2006). Nad on „halva eest hoidjad” (kr *ἀλεξίκακοι*).

Alates u VI sajandist eKr hakkab kujunema välja veel üks alajaotus, mis on tähtis sõna edasise tähenduse mõistmisel. Nimelt liigitatakse daimonid sel perioodil headeks ja halbadeks: hea vaim on *ἀγαθοδαίμων* (üllas vaim) sõnast *ἀγαθός* 'hea, vapper, üllas, õnnelik, vooruslik'; halb aga *κακοδαίμων* (pahatahtlik vaim) sõnast *κακός* 'halb, kuri' (Murray 1989b: 14). Apuleiuse (u 125–180) järgi on hea daimon „meie kaitsja, meie isiklik hoidja, meie kodune jälgija, meie enese tõeline suunaja, [---]

meie kurjade tegude noomija, meie heade tegude kiitja” (Apuleius, *De Deo Socratis*, XVI > Apulei platonici... 1878).

Esimesed kirjalikud teated *genius*’e mainimisest ladina keeleruumis pärinevad Rooma komöödiakirjanikult Plautuselt (III–II sajandi vahetus eKr), näidendist „Captivi” („Vangid”), kus Philokrates kõneleb ohvri toomisest oma geeniusese (Plautus 2.2: v 290 > Plautus 1912; vt Murray 1989a: 2). Ehkki kreeka traditsioonist pärineva *δαίμων*’i ja ladina *genius*’e vaheline tähenduslik seos on ilmne, puudub sõnadel otsene tõlkeline seos. Kirjeldamaks rooma traditsiooni geniust, on sagedasti tsiteeritud Horatiust, kelle sõnul on genius „kaaslane, kes valitseb meie sünnitähde, kes on sureliku inimese loomuse jumal, loomuse, mis on iga inimese puhul muutliku näoga” (Horatius, *Epistulae*, 2.2: 187–189 > Horatius 1892). Seega kujutab genius enesest iga sureliku inimese jumalikku teisikut, vahendajat taevase ja maise vahel, kes määrab inimese loomuse ja saadab teda sünnist surmani, abistades teda elukestvalt. Teda austatakse ohvritalituste ja pidustustega isiku sünnipäeval (*festum geniale*) ning ta sureb koos oma maise kaaslasega. (Adkins, Adkins 1994: 274)

Peale üksikisiku saatevaimu tähendab genius sagedasti ka midagi laiemat, eelkõige patriarhaalse perekonna kodu ja soo kaitsjat ning jätkajat ⁻¹ tähendus, mida peetakse isegi varasemaks inimese saatja tähendusest (McMahon 2013: 21). Samuti võib genius olla terve rahva kaitsja ja viljastaja, näiteks esineda „Rooma rahva geeniusena” (*genius populi Romani*), lisaks sellele mõne konkreetse paigaga seoses – „kohageeniusena” (*genius loci*) –, olgu selleks siis linn või isegi konkreetne hoone (nt *genius balneorum* – saunageenius), loodusobjekt vms. Kaks viimast tähendust on eri ajastutel leidnud enamat või vähemat kasutamist, aga mõlemad on säilinud tänaseni (vt allpool).

Rooma traditsioonis kujuneb välja ka geeniusese ikonograafia, mis teeb XVIII sajandiks läbi märgatava muutuse. Rooma ajal kohtame geniust enamasti toogasse rõivastunud ja kaetud peaga noorukina, riitusliku pialliga (*paterna*) või küllusesarvega (*cornu copiae*). Kohageeniust (*genius loci*) kujutatakse maona – viljakuse ja sigivuse sümbolina, kes sööb tema ette asetatud vilja. Varakristlikus traditsioonis, kus hea genius muutub kaitseingliks, kujutatakse teda oma varasema ametivennaga sarnaselt enamasti habemeta noore (sageli tiivulise) mehena, kes on riidetud valgesse tuunikasse. Ta võib kaitseingli kombel leviteerida kuulsate „geeniuste” eneste kohal neile teed juhatahes ka veel XVIII sajandil. Cesare Ripa mõjukas teoses „Ikoonoloogia” (esmatrükk 1593. aastal, illustatsioonidega variant 1669. aastast) esineb genius putosarnase alasti poisikesena, käes viljavihk ning viinamarjakobar (Ripa 1669: 240, vt pilti 1).

Et geeniusese mõiste arengut paremini mõista, eriti selle moodsal kujul, millest on juttu allpool, tuleb seda vaadelda paralleelselt teise mõistega, mis pärineb samuti ladina keelest – *ingenium* ’geenius sees; geniaalsus’. „Moodsa geeniusese” all peetakse silmas XVII sajandi keskel alguse saanud ideed geeniusese kui subjektist enesest. Valdavaks arusaamaks kujunes see XVIII sajandi vältel, mil kaks ladina-

¹ Geeniusese vägi oli erilisel kohal majas abieluvoodis – seal, kus antakse järgnevale põlvkonnale edasi perekonna „geene”. Vastav mõiste, *genialis lectus*, oli kasutusel kuni XIII sajandini. (Nitzsche 1975: 9)

Pilt 1. Geenius Cesare Ripa teoses „Ikonoogia“ (1669).

keelset mõistet, *genius* ja *ingenium*, ühte sulandusid (Battersby 2012: 563). Need mõisted on omavahel lähedalt seotud: *genius* tähistab igal inimesel olemas olevat saatevaimu, *ingenium* aga mingit erilist sünnipärast võimet, sättumust, talenti, mis võib inimestel suuresti erineda. Selline kahetisus lähendab ideid geeniusest kui jumalikust saatjast ja kui sünnipärasest loomuomadusest. Edasi on võimalik vaadelda inimest ennast kui vahendajat, kelle kaudu antakse edasi jumalate sõnum. *Ingenium*'i olemasolu kujuneb geeniusse moodsa tähenduse mõistmisel määravaks. Lisaks sellele hakkab – siinkirjutaja veendumuse kohaselt – just *ingenium*'i olemasolu kallutama kaalukaussi geeniusse mõistmise suunas kunstidega tegeleva subjektina.

Hilisantiigi ja keskaja kristlikus maailmanägemises on suhtumine paganlikust traditsioonist pärinevasse geeniusse umbusklik. Kuna kristlus vastandab ennast polüteistlikule maailmapildile, on ka geenius oma senises „paganlikus“ tähenduses määratud kaduma. Just paganliku ja kristliku maailma ideelise vastasseisu tõttu tugevneb sel ajal geeniusse kui demoni negatiivne kuvand. Sellist muutust soodustab ka tõlkeprotsess: kreeka sõnast *δαίμων* saab ladinakeelne *daimon*, mille neutraalsele tähendusele lisandub kristlikus ruumis negatiivne tähendus, kui paganlus määratletakse *demonliku* elukorraldusena. (Fox 1988: 326) Hea geeniusse ja kohageeniusse jätkuna kristlikus ideeruumis võib ära tunda kaitsepühakute kultuse: kaitsepühakuid on nii üksikisikutel, pühakodadel kui ka gildidel ja tsunftidel jne. Pühakute kõrval on keskaegses mõttemaailmas olulisel kohal inglid, kes kannavad eneses kõige selgemini edasi n-ö hea geeniusse ideed (Nitzsche 1975: 40) – tiivulised saatjad, kes mitmuses võivad esineda abistavate vaimudena (*pneumata*) (Hb 1: 14)² või olla ainsuses ühe inimese isiklikuks kaitsjaks, nagu Peetruse vangis-

² „Eks nad kõik ole vaid teenijad vaimud, läkitatud abistama neid, kes ükskord päriivad pääste?“ Piibliitaadid on pärit lehelt Piibel.net 1997. aasta versioonist.

tusest pääsemisel (Ap 12: 9)³. Inglise kaasneb hea ja halva p i d e v kohalviibimine subjektis.⁴ Nii õpetatakse „Hermase karjuses” II sajandil ära tundma head ja halba ingliti inimeses: „Õigluse ingel on õrn ja uje ja rahulik. Kui ta siseneb su südamesse, siis siitpeale ta räägib õiglusest, puhtusest, pühadusest ja rahulolust [...] [Paheline ingel] on äkilise loomuga ja äge ja arutu, ja tema teod on kurjad, tõugates troonilt Jumala teenrid. Sa mõistad tema tegudest, kui ta on sinu südamesse sisenenud” (Hermas, Karjus: 2[36]:3–4 > The Shepherd of Hermas). Martianus Capella näeb omakorda V sajandi alguses geeniust kui kaitsevaimu, kes on igal suurelikul sünnist saati olemas, mis osutab kõrgema tahte olemasolule ning keda võib nimetada ingliks (Capella: Lib II: 29 > Capella 1532). Geeniuse mõistet leidub kirjandusteostes kas otse või kaude ka hiliskeskajal. Nii esineb ta allegoorilises tähenduses mitmetel XII–XV sajandi prantsuse ja inglise autoritel, nagu Bernardus Silvester, Alain de Lille, Jean de Meun, John Gower (Knowlton 1920: 380–384; Starnes 1964).

Moodsa geeniuse idee teke

XIV sajandist alates Euroopas aset leidnud murrangud panevad aluse protsessile, mis hiljem, XVII sajandi teisest poolest kutsus esile diskursiivse muutuse käsitleva mõiste tähenduses. Siinses kontekstis on olulised ajajärgu kolm peamist faktorit: 1) humanistliku filosoofia kujunemine; 2) antiigi traditsiooni taasavastamine õhtumaade kristliku maailmanägemise raamistikus ning 3) muutused teoloogilistes tõekspidamistes. Nimetatud kolm aspekti aitavad kaasa geeniuse idee tagasitulekule, ikka ja jälle kerkides esile teoreetilistes arutlustes, eelkõige kunstiteooria distsipliini raames.

Üheks mõjukaimaks autoriks, kes renessansiajastul geeniust käsitleb, on peetud Niccoló Perottit, kelle eesmärk teoses „Cornu copiae seu linguae Latinae commentarii” („Küllusesarv ehk kommentaare ladina keelele”, 1489) oli koondada eri autorite tsitaatide kaudu kogu geeniuse antiigitraditsioon, loetledes üles seni teadaolevad geeniuse funktsioonid alates kohageeniusest ja inimese isiklikust saatevaimust ning lõpetades kurja geeniusega, mis konstantselt viibib inimeses hea geeniuse kõrval (vt Perotti kohta Starnes 1964: 236).

Suure sammu lähemale geeniuse moodsale tähendusele astub Marsilio Ficino 1482. aastal teoses „Theologia platonica de immortalitate animorum” („Platoni teoloogia hinge surematusest”): „Inimene on suur ime, elusolend, keda tuleb austada ja kummardada, kes tunneb demonite sugu justnagu loomult suguluses olevat või

³ „Ja Peetrus tuli välja ja käis tema järel ega teadnud, et see, mis ingel tegi, on tõsi, vaid arvas end nägevat nägemust.”

⁴ Maurus Servius Honoratus (IV–V saj) oma kommentaaris Vergiliuse „Aeneisele” ütleb, et kui sünnime, saavad meile osaks kaks *genius*’t. Üks õhutab headele asjadele, teine aga meelitab halvale: „[...] *nam cum nascimur, duos genios sortimur: unus est qui hortatur ad bona, alter qui depravat ad mala*” (Honoratus 1826: 6.743, 400–401). Autor tänab selle lisanduse eest retsensenti.

kes muutub Jumalaks, justnagu oleks ta ise Jumal” (Ficino 1525: 132).⁵ Ficino näeb uusplatonistina Plotinoselt pärineva hüpostaaside teooria kaudu võimalust inimese pürgimuses kõrgemale, taevase/jumaliku ilu ja tõe ühtsuse suunas. Inimene on võimaline tegema seda ilma vahendajateta, olles ise geenius oma hinge läbi, mis muutub taevase ja maise vahendajaks omaenese õiguses, transformeerudes ingliski/geeniuseks eneseks (Allen 1975: 235).

Giorgio Vasari esitatud kuvandis Michelangelost kui jumaliku st (it *divino*) kunstnikust (Vasari 1568: 795) peegeldub ilmekalt geeniuse idee edasine arengulugu. Renessansiajastust alates on see eriti tihedalt seotud juba mainitud inimese nn sisemise geeniusega (*ingenium*), mille all mõistetakse sünnipärast, loomuomast, mingis konkreetsetes ainevaldkonnas avalduvat annet/talenti. Mida kaugemale areneb humanistliku maailmanägemuse algatatud mõte individikesksest maailmast, seda rohkem hakkavad teineteisele lähenema, segunema ja isegi samastuma mõisted *geenius* ning *talent*. Piltlikult väljendudes hakkab tiivuline saatevaim (*genius*) levi-teerima järjest vähemate inimeste kohal, markeerides oma kohaloluga vaid erilise andega (*ingenium*) varustatud subjekte, kes eristuvad ülejäänutest.

1690. aastal ilmunud Antoine Furetière'i „Dictionaire universel” („Universaalne sõnaraamat”) annab prantsuskeelsele sõnale *genie* kolm⁶ seletust, millest huvipakkuvaim on viimane:

Genius on loomulik anne ja kellelgi olemasolev loomuomadus ühe asja suunas enam kui teise asja suunas. Et ühiskond kehtaks, peab see olema moodustatud sama geeniust omavatest inimestest. Inimest ei saada edu, kui ta sunnib oma geeniust tagant. Geenius on vajalik luulekunstile. [---] Igaüks peab järgnema oma geeniusele, oma kalduvusele. (Furetière 1690, *sub genie*)

Selles sõnaseletuses, mida on nimetatud ka prantsuse traditsiooni moodsa geeniuse sünnihetkeks (McMahon 2013: 70), peegeldub adekvaatselt XVII–XVIII sajandi vahetuseks välja kujunenud geeniuse kuvand. Furetière sõandab esimesena kasutada seda sõna isiku tähistamiseks, aga samal ajal, otsekui hoides kinni vanast tõekspidamisest, räägib ta geeniusest kui saatjast, keda tuleb järgida. Samasugust tähendusvarieeruvust kohtame geeniusekäsitlustes ka järgnevail sajandeil, kus geenius võib olla nii subjekt ise kui ka geeniuse „omaja”, samuti geeniuse kui oskuse omaja.⁷ Nii võib 1718. aasta Prantsuse kuningliku akadeemia sõnaraamat postulee-

⁵ „Magnum miraculum esse hominem animal venerandum et adorandum qui genus demonum nouerit quasi natura cognatum: quive in deum transeat, quasi ipse sit deus.” (Tsitaat on tegelikult algselt pärit Hermes Trismegistoselt, keda Ficino refereerib. Täna selle teate eest prof Janika Pälli.)

⁶ Esimesed kaks on: 1) hea või halb demon (*demon*) antiikajastul kasutusel olnud tähenduses ning 2) kristlikust traditsioonist pärinevad geeniused kui kaitseinglid (*anges*). Sarnast jaotust võib kohata mitmetes seletavates sõnaraamatutes, kus geeniuse tähendust seletatakse lahti selle esinemise kronoloogilises järjestuses.

⁷ Sõnast *ingenio* pärineb näiteks sõna *insener* (ingl *engineer*, pr *ingénieur*), samuti mütoloogiline arabia *džinn* (ingl *genie*, pr *génie*).

rida: „Me ütleme, et mees/inimene on kaunis inimene, suur geenius, ülim geenius, kui ta omab kaunist, suurt geniust” (Nouveau dictionnaire... 1718: 723).

Inglise traditsioon on samuti sätestanud oma moodsa geniuse sünniaja. Selleks peetakse esmaspäeva, 1711. aasta 3. septembrit, mil Joseph Addison avaldas päeva-
lehes *The Spectator* lühikese ja tundeküllase essee, mida on nimetatud „geniuse mõiste ajaloo esimeseks salvestuseks 18. sajandi Britannias” (Kivy 2003: 472).

Nende vähesed suured geniused pälvivad kogu ülejäanud maailma imetluse, olles inimkonna imelasteks, kes vaid loomuomase jõuga ning ilma kunsti või õppimise abita on valmistanud teoseid, mis pakkusid naudingut nii nende eneste ajal, kui on ka imetluseks tulevastele põlvetele. Neis loomulikes geniustes on midagi üllalt metsikut ja ekstravagantset, mis on kindlasti kaunim kui kõik muudetu ja lihvitu, mida prantslased nimetavad *Bel Esprit*'ks, millega nad väljendavad geniust, kes on rafineeritud oma vestluses, enesesse süvenemises ja kõige kombekamate autorite suures lugemuses. (Addison 1901: 504)

Addisoni mõtteavalduses leiame ka kriitilise viite prantsuse traditsioonile: autor soovib eristada üht geniust teisest, selgelt eelistades „loomulikku” geniust. Inglise geniuse traditsioonis kujuneb nimelt oluliseks (Pseudo-)Longinose teos „Ülevusest” („Περὶ τῆς ὑψους”), mille tõlgendustest sai XVIII sajandil üks loomuliku geniuse idee nurgakivi (Monk 1935: 10–28). Prantsuse suund keskendub geniuse lahtiseletamisel psühhofüsioloogilistele omadustele (selle kohta vt põhjalikumalt Rajavee 2016: 77). Nii rõhutab Jean-Baptiste Dubos (1719: 13) geniuse ajuelundite edukat koostööd ning head verd, mis loometöö mõjul kuumeneb ja tekitab erilise vaimustuse, tuues näiteks luuletaja, „kelle luuleind paisub pööraseks hulluseks”. *Hulluse element*, millest kirjutab Dubos, pärineb otseselt Platonilt⁸ ja kujuneb prantsuse geniuse käsitluses oluliseks teemaks, mis sajandi keskpaigaks võimaldab Denis Diderot'i geniust otsesõnu hulluks nimetada (Jaffe 1980: 596):

See inimene on looduse ülipeen jäljendaja, vaadake, mida ta oskab teha olgu peitli, pliiatsi või pintsliga; imetlege tema hämmastavat teost; paraku, niipea kui ta oma ametialase tööriista käest ära paneb, on ta hull. Vaadake poeti, keda näib inspireerivat tarkus ja kelle kirjutised on tulvil kuldsete tähtedega graveerimist väärt mõtteteri; hetk hiljem ei tea ta enam isegi, mida ta teeb ja räägib; ta on hull. Oraator, kes köidab me hingi ja vaime, kes käsutab neid oma tahtmist mööda, kaotab kõnetoolist alla laskudes enesevalitsuse; ta on hull. (Diderot 1818: 270)

⁸ „[---] poeet on midagi kergelt ning tiivuline ja püha, ning ta pole võimeline looma enne, kui saab jumalikult sisendatuks ja on arust ära ning temas pole enam mõistust [---]” (Platon, Ion, 534b). Platon toob „Phaidroses” välja ka neli erinevat hulluse liiki: 1) oraaklitele antud ehk „maaniline” hullus (244c); 2) päriliku haigusega seostuv maania, „õigesti hull, st. vallatud, vabanemise käesolevatest viletsustest” (244e); 3) maania, mis seostub muusadega ja kuulub poetidetele „[---] ja hullude luule jätab arukate oma enda varju” (245a); 4) „parimat päritolu” maania, mis saab osaks sellele, kes „ihkab kirglikult ilusat, keda kutsutakse „armastajaks”” (249e) (Platon 2003).

Alates XVIII sajandist, mil geeniust hakatakse käsitlema sünnipärase subjektiina, on mõistel kolm universaalset komponenti: esmalt originaalsus; teiseks geeniuse omadus vastanduda reeglitele, seda nii erialatehnilises kui ka laiemas sotsiaalses plaanis; ja kolmandaks võib-olla isegi kõige määramavam (mis tuleneb kahest eelnevast), võime midagi luua. See omadus näib tänapäeval enesestmõistetav, kuid oli ajastu teoloogilisi tõekspidamisi arvestades veel XVII sajandil inimvõimena mõeldamatu.

Kolm loetletud omadust mängivad olulist osa ka kahe humanismi traditsioonis teineteisele lähenenud idee – geeniuse ja talendi – lahutamises ja teineteisele vastandamises. See on selgelt jälgitav teoreetilistes arutlustes XVIII sajandi vältel, mil juurdub loomuomase, sünnipärase geeniuse idee. Talent on arendatav ja õpitav omadus, mis rajaneb jälgendamisel, talent on aktsepteeritav, kuid see pole võimeline ületama originaalset, loomulikku ja loovat geeniust. Geeniust vaadeldakse kui suunaandjat andekale meistrile, (kättesaamatut) eeskujut, mille poole viimane peaks püüdlema, olles oma meisterlikus vaimses või ainelises tegevuses võimeline seeläbi saavutama „geniaalseid” ehk geeniusele sarnaseid tulemusi. Tsiteerides Edward Youngi: „Me täname õpetatust, geeniust aga austame; see annab meile naudingut, teine aga lummas; see teavitab, teine aga vaimustab; ja on ise vaimustav; kuna geeniust pärineb taevast, õpetatus aga inimesest [---]” (Young 1759: 36–37).

Sajandi lõpus geeniuse mõiste avardub ning üha enam nähakse selles kõikehõlmavat väärtust. Johann Wolfgang von Goethe on öelnud: „Ei saa eitada loomulikke andeid erinevate elualade puhul, kuid selleaegses [XVIII sajandi] kõnepruugis kirjeldati geeniust kui luuletajat. Nüüd aga näib olevat saanud teistsugune maailm: geeniust oodatakse arstilt, kindralilt, riigimehelt ja peatselt kõikidelt inimestelt, kes endid teoorias või praktikas ületada suudavad.” (Goethe 1991: 292) Goethe mõttekäik mõjub kõigiti prohvetlikuna, võttes arvesse XX sajandil toimuvaid arenguid selle sõna mõistmises.

Kunstigeeniusest spordigeeniuseni

XIX sajandi sissejuhatuseks sobib kõige paremini tsitaat Immanuel Kantilt: „[---] loodus kirjutab geeniuse kaudu ette reegleid mitte teadusele, vaid kunstile, ja sedagi ainult seniks, kuni viimane peaks olema kaunis kunst” (Kant 1922: § 46/183). XIX sajandi esimene pool ongi vaadeldav eelkõige kui kunstilise geeniuse kõrgajastu, mil domineerib idee geeniust-poedist kui prohvetist ja teerajast ehk luulekunstnikust selle sõna kõige laiemas tähenduses.⁹ Nagu on öelnud Percy Bysshe Shelley XIX sajandi alul: „Luuletajad on hoomamatu inspiratsiooni peapreestrid; suurte varjude peeglid, mida tulevik heidab olevikule [---]. Luuletajad on maailma tunnustamata seaduseandjad.” (Shelley 1904: 90) Nad on „seaduste algatajad

⁹ Huvitav on asjaolu, et kui XVIII sajandil peeti geeniuseks enamasti juba surnud loovinimesi, olgu siis teadlasi (nt Newton), kunstnikke (nt Poussin) või kirjamehi (nt Shakespeare), siis XIX sajandil hakkab geeniuste nimistu koosnema valdavalt elavatest inimestest (Napoleon, Goethe jt).

ning kodanikuühiskonna [ingl *civil society*] asutajad” (Shelley 1904: 19). Vaatamata geeniuuse olulisele rollile romantismiajastul saadavad teda eraldatus ja mõistmatus, „geeniuuse karjäär on harva õnnelik ja rõõmus” (D’Israeli 1828: 58). Sarnaseid tunde- küllaseid kõnekujundeid võib sel ajajärgul geeniuusega seoses leida nii kirjandus- teostes kui ka teaduskirjanduses.

XIX sajandil hakkavad geeniuuse fenomeni uurima eri teadusharude esindajad. Kunsti- ja kirjandusteooria, esteetika ja filosoofia kõrvale, mis varasemal perioodil geeniuusega tegelesid, astub nüüd meditsiin. Juba XVIII sajandi lõpus lähenevad geeniuuse mõistatusele meditsiiniliselt näiteks füsiognoom Johann Lavater ja frenoloog Franz Gall. Sestsati levib idee selgitada geniaalsust meditsiiniliselt, uurides geeniuuse aju või kolpa. See suund jätkub nii XIX kui ka XX sajandil, mil uuritakse surmajärgselt paljude võimalike geeniuuste aju või kolpa.¹⁰ Mõjukaks kujuneb 1869. aastal ilmunud Francis Galtoni teos „Hereditary Genius” („Pärilik geenius”), millest saab üks eugeenika nurgakivi. Nagu teame, omandavad eugeenika tõstatatud rassi ning tõupuhtust puudutavad probleemid eriti kurjakuulutava mõõtme XX sajandi kolmandal ja neljandal kümnendil, mis vaieldamatult tähistavad geeniuuse mõiste reputatsiooni langust. Sama kaalukaks osutub Cesare Lombroso „L’uomo di genio in rapporto alla psichiatria” („Inimgeenius psühhiaatrias”, 1889), kus autor püüab geniaalsust selgitada erinevate psühhiaatriateaduse kategooriate kaudu, asetades juba antiigist pärineva „hullunud” geeniuuse mõiste kaasaja teaduse konteksti.

XX sajandit võib geeniuuse sõnatahenduse mõttes jagada kahte etappi. Esimesel poolel, kuni 1940. aastateni, võib rääkida isegi geeniuuse-buumist, kusjuures sõna tarvitatakse romantismiajastust pärinevas kontekstis. Sajandi teine pool tähistab suuresti geeniuuse termini kui metafoori kasutamise algust, mis on vaid kaudselt seotud selle ajaloolise tähendusega. Utreeritult öeldes, kui esimeses etapis eksisteerib geenius kui reaalne isik, siis teises etapis muutub see küllalt valimatult rakendatavaks eptideediks.¹¹

Juba XIX sajandi lõpust hakatakse geeniuuse isikut kirjeldama kristliku teoloogia leksikast laenatud metafooridega. Selle taga võib näha ühiskonna järjest kasvavat sekulariseeritust: taevane, jumalik instants on hääbumas ja seda püütakse asendada üliinimliku geeniuusega. Jumala puudumise ajastul hakatakse ajaloos silmapaistvaid inimesi kirjeldama religioosses võtmes, nägema neis apostlite, prohvetite või pühakute võrdkujusid. Hans Blumenbergi jaoks tähistab sekulariseerumine „ümberpaigutumist [sks *Umbesetzung*] positsioonile, mis oli jäänud tühjaks, kuid mida ei olnud võimalik elimineerida” (Blumenberg 1964: 241). Selline protsess viib mõneti loogilist rada pidi geeniuuse mõistet kõige enam diskrediteeriva perioodini, 1920.–40.

¹⁰ Selle suuna arengunäidet on Nõukogude Liidus 1927. aastal Oskar Fogti asutatud aju uurimise instituut (Институт исследований мозга), mille eesmärgiks oli Vladimir Lenini geniaalsuse väljaselgitamine, ning Vladimir Behterevi eestvõttel loodud kurioosne ajude panteon (Пантеон мозгов), mis sisaldas 1929. aastal avalikult eksponeeritud kollektsioonis 13 olulise partei- ja kultuuritegelase prepeareeritud ajusid. Paraku jäi panteoni eluiga lühikeseks ning see suleti 1930. aastal.

¹¹ Paradoksaalsel kombel aga väheneb geeniuuse sajandiks nimetatud ajajärgu ehk XIX sajandi vältel ja sellele järgneval XX sajandil tuntuvalt geeniuuse sõna kasutamine (vt Google Books).

aastatesse, mil erinevad totalitaarsed ideoloogiad „laenavad” seda oma võimukuvandi portreerimiseks.¹²

XX sajandi algus tähistab lisaks geeniuse ülistamisele ka selle kritiseerimise algust. Markantne näide on Edgar Zilsel oma raamatutega „Geniereligion” („Geeniuseusk”, 1918) ja „Die Entstehung des Geniebegriffes” („Geeniuse mõiste tekkimine”, 1926). Zilsel aktsepteerib küll antiigiajastu geeniust, kuid taunib oma ajastu geeniuse kuvandit kui romantismiajast pärinevat väikekodanlikku ja elitaarset nähtust. Õige vaade geeniusele rajaneb tema meelest demokraatlikul maailmavaatel, mõtestades seda alt üles, mitte aga ülevalt alla (Zilsel 1972: 105), pidades silmas, et geeniust tuleks otsida eelkõige lihtrahva hulgast. Just sel ajajärgul saab alguse ka idee naisgeeniuse võimalikkusest, mis taaselustatakse XX sajandi lõpu feministlikus diskursuses. Naissoost geeniuse esilekerkimisega murtakse üks peamisi geeniuse tunnusjooni – arusaam tema maskuliinsusest. Walter Benjamin kritiseerib 1916. aastal oma essees „Sokrates” senini käibel olnud geeniuse-mõiste mehekesksust, mis seondub tungide, sigivuse ja võimuga, pakkudes nüüd geeniuse endisaegse kontsepti asemele hoopis uut, naisalgelisele taastootvusele rajanevat nägemust, mis kätkeb eneses selliseid elemente nagu vastuvõtlikkus, passiivsus ning vaigistatus (Benjamin 2002 [1916]: 53).

Nii on igati loogiline, et geenius astub XX sajandi teise poolde olukorras, mille iseloomustamiseks sobib Robert Farise mõtteavaldus: nüüd hakkavad sõnad *intellekt* ja *intellektuaalne* asendama *geeniust*, mis tuleneb tekkinud „tõlgastusest selle sõna levinud tavakasutuse vastu, mis viitab mõnede inimeste liialdatud võimetele ja jõule, nagu omaksid nad pärilikku võimete pagasit, mis eraldab neid ülejäänud elanikkonnast” (Faris 1972: 457). Alates XX sajandi keskpaigast kaob sõna *geenius* mitmeks aastakümneks akadeemilistest kirjutistest, muutudes aga kõnekujundina laialt tarbitavaks massikultuuri vallas. Juba 1930. aastatel kirjutab Robert Musil, et on saabunud aeg, mil inimesed hakkavad rääkima geeniusest jalgpalliväljakul ja poksiringis (Musil 1957: 45). Kui igaüks meist võib olla geenius, siis on paraku vähe võimalust leida ühtki geeniust. Samal ajal tuleb aga tunnistada, et seistes silmitsi subjekti loomevõimelisusega, tema suutlikkuse või oskusega olla mõnes ainevaldkonnas eriline, ideedelt unikaalne jne, tekib ahvatlus pöörduda tagasi loomuomase geeniuse idee juurde.¹³

¹² Olgu siinkohal loetletud vaid mõned ideoloogiliselt laetud teosed: Georgi Plehhanovi „К вопросу о роли личности в истории” (1898); Wilhelm Ostwaldi „Grosse Männer. Studien zur Biologie des Geistes” (1909); Houston Stewart Chamberlaini „Foundations of the Nineteenth Century” (1913); Grigori Zinovjevi „В. И. Ленин – гений, учитель, вождь и человек” (1924); Ottokar Matura „Das Deutsche Genie. Neue grundlegende Forschungsergebnisse über Zahl, Vorkommen und Artenreichtum genialer Menschen in völkischen Staat” (1941).

¹³ Selline geeniuseihalus ei saa läbi ka veidrate äärmusteta – nii kavatses miljonär Robert Graham 1980. aastate alul asutada nobelistide spermapanga. Plaan kukkus küll viie aasta jooksul läbi ning seda süüdistati rassismis ja elitismis, enne aga koguti andmebaasi sadu naisi, kes andsid projektis osalemiseks oma nõusoleku (Plotz 2004). Tänapäeval võib leida arvukaid näiteid interneti teel levivaist geeniuseks saamise õpetustest (Taghavi 2018; Vozza 2015; Roach s.a.). Leidub ka loetelu viiekümnest „elavast geeniusest” (The 50 greatest...); üheks viimaseks kurioosumiks võiks nimetada Geniuse nime kandvat elektrilist hambaharja firmalt Oral-B (vt Oral-B).

Genius eesti kultuuriruumis¹⁴

Geeniuse sõna jõuab eesti keelde suure tõenäosusega saksa kultuuriruumist. See sisaldub juba Ferdinand Johann Wiedemanni 1893. aastal välja antud eesti-saksa sõnaraamatus kujul *genius* : *geniuze* (Wiedemann 1973: v 109). XIX sajandil kasutatakse sõna harva ja ainult üht või teist isikut iseloomustava epiteedina, näiteks Laulu ja mängu lehes pianist Anton Rubinšteini iseloomustamiseks ande tähenduses (Carmen Shiva 1892: 40). Selline sõnakasutus on meie kirjasõnas kõige sagedasem kuni tänapäevani. Geeniuse sõna teadlikust kasutamisest Eestis saab rääkima hakata alles XX sajandi algusest.

Sõna kasutamist Eestis XX sajandi esimestel kümnenditel iseloomustab kõige paremini *geeniuse ootuse* kujund. Ärkamisaja järel süveneb oma rahvuse väärtuse esiletõstmine, püüd määratleda end Euroopa teiste rahvaste hulgas. Villem Reimani 1911. aastal koostatud teoses „Eesti kultura I” leidub Peeter Põllu tõdemus, et „loovad suurvaimud, geniused, sagedasti täiesti ootamatult tärkavad, ilma et meie vanemate ehk sugukonna omaduste läbi nende iseäralist jõudu seletada suudaksime. Veel vähem võime meie suurvaimude järeltulijate juurest midagi isade geniusest leida: nad kaovad enamasti jäljeta.” (Põld 1911: 132) Samuti toonitab Põld, et ehkki aeg on geeniuste poolest vaesem kui XIX aastasaja esimene pool, „ei tähenda see sugugi, et meil vähem annet ja jõudu on, vaid seda, et kultuurrahvad veel ikka selle aja parandusest üle ei ole jõudnud. [...] Aeg ei ole uute geniuste ilmumiseks veel mitte „täis saanud”” (Põld 1911: 134) Rudolf Tobias aga on veendunud, et „*meie iseloom oleme meie ise*, solkida ei luba! Olgu mis vormides tahes, kas sinfonias, laulus, ooperis, igalpool raputab vangis oma trellisid meie *rahwa igavene däämon*: hoidke eest, kui ta lahti pääseb!” (Tobias 1913: 190) Väljaandes „Eesti kultura III” leiame pika artikli Villem Ridalalt, mis annab ülevaate „tõu küsimuse” (eugeenika) uurimustest maailmas ja kus autor nimetab ka „tõu geniust” (Ridala 1913). Eeltoodu põhjal võib öelda, et geniused ilmutavad end eelkõige rahva ja rahvuse kaudu, pigem anonüümsena, esinedes näiteks kui „rahvaluule ja rahvamuusika geniused käsikäes, [kes] üheskoos oma loovat jõudu välja puistavad” (Neumann 1913: 199).

Teiste hulgast kerkib esile Juhan Luiga arutlus loovast geeniusest (julgen arvata, et tegu on ühe pikema arutlusega kunstnik-geeniuse üle eestikeelses algupärases kirjasõnas):

Loova võime, geniuse üle on palju kirjutatud, siiski teame temast õieti vähe. Sõna *genius* tuleneb Ladina sõnast *ingenium*, mis kaitsvat vaimu, juhatavat vaimu tähendab. Edasi, kitsamas mõttes tähendab sõna inimest, kes isesuguse vaimu mõjul tali-

¹⁴ Kasutatud valim hõlmab eneses nii algupärasest eestikeelset ilukirjandust, teatmeteoseid kui ka perioodikat. Sõna *genius* arenguloo uurimisel eesti kirjasõnas on siinse artikli esmane eesmärk anda ülevaade mõiste üldisemast semantilisest tähendusväljast erinevas ajakontekstis, tuues näiteid, mis avavad seaduspärasusi või muutusi mõiste arengus. Eesmärk ei ole esitada ammendavat statistilist ülevaadet sõna *genius* esinemisest ning mõistagi ei ole läbi töötatud kogu eestikeelset tekstikorpus. Kindlasti pakub see teema tulevikus võimalusi edasiseks uurimiseks, kuid sinne on teadaolevalt esimene katse vaadelda selle tähelepanuväärse mõiste kujunemislugu eesti kultuuriruumis.

tab, omasuguste ideede põhjal töötab, nendest täidetud on. Meie ajal nimetatakse geniuseks iseäranis kõrge andega inimest.

Geniusel on omane, et ta isesuguse tungi põhjal, iseäralise sunni najal töötab. Looval geniusel on sagedasti tundmus, et tema mitte oma mõtte, vaimu üle ei valitse, vaid vaim tema üle valitseb, temast võimust on võtnud nii et ta nagu vastu tahtmist – tegema, looma peab. Niisugusest tungist järgneb, et geniused inimesed kõigist raskustest hoolimata töötavad, otse raskuste vastu, kõigi teiste arvamiste ja mõjude vastu oma mõtted läbi viivad, sest nad oleks veel õnnetumad kui nad oma sisemisele sunnile vastu hakkaksid. Geniuse tegevust võiksime Eesti keeles „luuletamisega” tähendada, mille all muidugi mitte värsi tegemist mõista ei tule. (Luiga 1912: 145)

Kahtlemata on Luigat mõjutanud XIX sajandi teisel poolel Euroopas, eriti Prantsusmaal levivad geeniuse kui patoloogilise nähtuse uuringud, millest oli eespool põgusalt juttu. Tuginedes Lombroso uurimusele, viitab dr Luiga Carl Robert Jakobsoni ja Juhan Liivi „raskele meelegaigusele” (Luiga 1912: 146), pidades siiski geeniuse meelegaigust loomingulises plaanis positiivseks:

Ta [= genius] tunneb ennast kodus tuleviku oludega, ta loob enesele ise oma maa ilma. Selle tõttu on genius sunnitud uut looma [---]. Niisugune loomise võim on geniusel sellepärast, et ta konstitutsioon isesugune on, et ta vaim mitte harilik ei ole, ühe sõnaga: ta ei ole mitte normal. Haridus ega kasvatus ükski ei jaksa mitte harilikust inimesest – geniust sünnitada. (Luiga 1912: 145–146)

Noor-Eesti kirjandusrühmitust tuleks pidada esimeseks koosluseks, mis kannab enese loomingulistes taotlustes kunstnik-geeniuse ideed, tehes seda ajastu vaimule kohases modernses võtmes, kunsti ja elu kokkusulandamise ning individuaalse geeniuse idee esiletõstmise kaudu, mis on omane paljudele sajandi alguse tärkavate kunstisuundumuste manifesteerivale retoorikale: „Genius seisabki selles, et ta omas hinges tärganud piltidele, sümbolidele mõistab kõige paremat ja kõige kohasemat kuju anda. Keegi ütleb, et geniuse pää-element kontsentratsiooni, kompositsiooni ja piltide, sümbolide leidmise võime olla. Algupärasus ei mängidagi geniuse juures suurt osa: tema leida mõtteid teiste juurest ja laenata nendelt.” (Linde 1909: 229) Noor-Eestile järgnev rühmitus Siuru, mille taotlusi Mihkel Kampmaa (1936: 188) määratleb „egogeniaalse individualismina”, kannab edasi nooreestlaste uusromantilist sõnumit, aga väljendab ennast senisest väljakutsuvamal moel. Endise siurulase August Alle sulest:

Eestis egogeeniust
noorelt põevad¹⁵ poeedid.
Trummid, fanfarid, trompeedid –
nii võib muusat teeni just!
Pisut Liivi juubeldust,
mikro-, makro-, nekroloogid

¹⁵ Siinkohal väärrib tähelepanu geeniuse kui patoloogilise nähtuse motiiv – idee, mis hakkas levi-ma Euroopas juba XIX sajandi keskel, kuid mis võib Allel olla ka puhtalt poeetiline kujund.

ja proloogid, kohvid, koogid,
ripatspiitsa liputust.
(Tsit Kampmaa 1936: 190)

Selle perioodi algupärasest ilukirjandusest leiame Eduard Vilde „Tabamata ime” tegelaskuju Leo Saalepi, kes töökusega on oma geeniusel briljandiks lihvinud (Vilde 1912: 222); samuti Felix Ormussoni Friedebert Tuglase samanimelisest romaanist, kus genius Ormussoni ülesandeks on „aja kalduvust selle kõige suursugusema, täiuslikema ja iseteadlikuma võimaluseni viia” (Tuglas 1915: 11). Tiit Hennoste järgi tõuseb romantiline genius meie kirjandusloos esile XIX sajandi lõpu positivismi mõjul, aga jääb siinses kirjanduspildis siiski kõrvaliseks, siin puudub põõblile vastanduva geniuse kuju (Hennoste 2008).

Üks eesti kultuuriruumi iseloomustav eripära on maa ja linna vaheline suhe, mis alles XX sajandi algupoolel hakkab kalduma viimase kasuks. See puudutab ka geniust: „Genius sünnib tihti külas, kuid leiab avaldus- ja arenemisvõimalused alles linnas”, ütleb Hans Kruus (1920: 102).

Näib, et 1926. aastaks on kujunenud olukord, mis võimaldab Mait Metsanurgal rääkida oma sugupõlvel „kultuuritahtelise võimupüüde kõrval ilmnevast kõrvaljoonest – genialismist”, mille all autor mõistab väikeste vaimude suurvaimutsemist: vaimu ülespuhutud enesetunnet, mis on „19. sajangu romantilise kooli sünnitus” (Metsanurk 1926: 848). XX sajandi genialism jätkub Metsanurga sõnul aga „kirjanduslikku joont mööda” uusromantismis. Kritiseerides Noor-Eesti liikumist ning Gustav Suitsu „hooplevat eneseimetlust”, on autor eriti sapine Siuru genialismi suhtes, mis, minetades nooreestlastele omase hea maitse,

degenereerub [---] sõjaaegse kohviku ja kõrtsi tasapinnani. [---] Ei varem ega hiljem pole „geniused” sellase paksu eneseimetlusega ebeldanud luules ja proosas ega ole vaimne keigarlikkus nii sulekohevil enese mina lavastada katsunud meie vaimuelu avalikul vitriinil. Hiljem lahtub ja peeneneb suurvaimutsemise temperament, kuid tuleb aeg-ajalt ikka jälle esile uues teisendis või mõne uustulnuka debüteerides. (Metsanurk 1926: 849)

Paralleelselt kirjandus- ja kultuurigeniusega areneb idee meie oma poliitilisest geniusest. Nii tõstab Metsanurk positiivselt esile meie ärkamisaja romantismi „genialismi täielikku puudumist” ja XIX sajandi genialismi võrsumist näeb Metsanurk poliitikas, kus see saavutab oma „soliidsuse ja selguse” Jaan Tõnissoni isikus (Metsanurk 1926: 849). 1939. aastal kõneldakse Konstantin Pätsist kui poliitilisest geniusest, kes olla Carl Robert Jakobsoni, Jaan Tõnissoni ja Jakob Hurda suuna jätkaja (Palm 1939: 44).

1920.–1930. aastatel hakatakse anonüümse rahva geniuse kõrvale kergitama geniust kui subjekti¹⁶ – esimesena teevad seda ärkamisaja kultuuritegelased. Henrik

¹⁶ 1925. aasta „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus” on *geniuse* seletuseks antud ’kaitsevaim; suurvaim’ (EÕS 1925: 75); 1934. aasta Eesti Entsüklopeedia ütleb: ’(lad.), suurvaim, abstraktses mõttes vaimse andekuse kõrgeim aste, konkreetses mõttes üliandekas inimene’ (EE 1932: 331).

Visnapuu esitab retoorilise arupärimise Juhan Kukele brošüüris „Kirjanikkude palgaküsimus”: „Ja mis teeksid tuhanded riigikasvatajad-õpetajad, keda peate üleväl, kui ei oleks Homerost, Shakespeare'i, Schillerit, Kreutzwaldi? Või olete paratamatu pessimist oma rahva kohta, olete oma rahva ja tõu vaenlane, kes ei usu, et ka Eesti võib anda tulevikus geeniusi, kes üldinimlikus kultuuris võivad tähendada Goethet?” (Visnapuu 1920: 22) Vilmar (hiljem Valmar) Adams arutleb oma „Kuulsuse anatoomias” selle nähtuse suhtelisuse üle, vaadates seda kahel teljel, geograafilisel ja kronoloogilisel. Ta näeb meie geniustena „Noor-Eesti armust sündinud” Kristjan Jaak Petersoni ja Juhan Liivi ning Siuru poolt „esivanema, majageeniuse” ausse tõstetud Jaan Oksa (Adams 1932: 557–558).¹⁷ Arutluse kunstniku kui geniuse olemasolu ja seletamatuse üle leiame ka A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse” IV osast, kunstnik Mägari ja Karini vestlusest, kus Mägar jõuab tõdemuseni, et genius „istub teil [= Karinil] põlvis, mitte silmis” (Tammsaare 1932: 977). See sisaldab sõnamängu: *genua* tähendab ladina keeles põlvi ning põlvi peetigi juba Vana-Roomas üheks geniuse asukohaks inimeses (McMahon 2013: 23).

Eesti poliitiline käekäik pärast 1940. aasta juunikuud toob kaasa uue, poliitiliselt laetud geniuse mõiste ja terve plejaadi vene-nõukogude kultuuriruumis toodetud „geniusi”. Siit alates kohtame sõna perioodikas märksa sagedamini. See annab märku, et sõna on sestpeale poliitilis-ideoloogilises leksikas aktiivne, ja nii jääb see kuni 1960. aastate lõpuni.¹⁸ Mõneti on paradoks, et Lääne-Euroopa vasakpoolne kultuuriideoloogia käsitleb samal ajal geniust kui igandlikku nähtust, mis kannab eneses taunitavat elitaarset (väike)kodanlikku subjektivismi. Nõukogude totalitaarne poliitiline süsteem aga kohandab geniuse mõiste oma ideoloogiaga kui positiivse tegelaskuju, säilitades sõna, kuid kirjutades üle senise ajaloolise tähenduse. Sellise geniuse määratluse näitena võiks sobida Maksim Gorki iseloomustuseks toodud mõttekäik 1940. aasta ajalehe Sirp ja Vasar veergudel:

Geniuse tunnuseks on, et ta võib anda lõpmatuseni. Ta ei küsi mingit vastutatu, ta on ürgne nagu looduse jõud, nagu tuul, jõgi, vulkaan. Seepärast ei ole ta ka kade. Ta rõõmustub teise talendist, teise loomingust veel rohkemgi kui omast. Ta leiab ilu sealt, kus harilik surelik seda aimatagi ei tea. Seepärast on tõeline genius tolerantne teiste nõrkuste vastu. Ta on alati abivalmis. Ta ei keeldu aitamast oma nõuannetega noori algajaid. Ta kihutab neid taga, õhutades neid energilisele tööle, looma uusi

¹⁷ Ikka ja jälle kohtab iseseisvumise järel arutlusi eesti keele puhtusest seoses võõrsõnade kasutamise. 1929. aastal kirjutab Johannes Aavik vajadusest leida võõrsõnade „eestikõlalised vastet”, milleks sobiksid näiteks ka *genius* ning *geniaalne*. Aavik taunib kasutusel olevat *suurvaimu*, mis kahest sõnast kokkupanduna tundub kahvatu ja lame, mitte sõna, vaid sõnaasetus. Samas ei paku autor välja omapoolset, iseseisvat „juursõna”, millel oleks „iseloomulisem, intensiivsem ilme” (Aavik 1928–29: 60). Rein Nurkse soovitab 1938. aastal vabastada keel antiikkeeltest pärinevaid võõrsõnu moonutavast „venitamistõvest”, mis näitab nende pärinemist „vahelkauplejatelt” ehk sakslastelt ja venelastelt. Sõna *genius* võiks autori arvates olla nii häälduselt kui ka kirjapildis esitatud kui *genius*, kusjuures ta viitab soomlaste eeskujule (Nurkse 1938: 211).

¹⁸ ETERA andmebaasis esineb sõna *genius* perioodikas (näiteks Looming, Keel ja Kirjandus, Sirp ja Vasar, Nõukogude Õpetaja, Rahva Hääli jt) 1940. aastal 11 korda, tipp hetk saabub 1950. aastal, mil sõna kasutatakse 89 korda, ning 1961. aastal 51 korda, 1988. aastaks kahaneb see aga 11 kasutuskorrale.

kunstivarasid, rikastama ühiskonda uute mõtetega, uute ideedega. Sest geenius teab, et maailma tulevik on tohutult rikas mõtte aarete poolest – neid varakambreid ei jõua keegi tühjaks ammutada. (L. S. 1940)

Geenius on muutunud isetuks, sulandunud sootsiumi. Selle kuvandi võiks siin-kirjutaja arvates teatud reservatsioonidega samastada sel ajajärgul lääne kultuuriruumis leviva ideega loovast intellektuaalist – mõte, mille juured ulatuvad juba XVIII sajandisse (Becker 1979: 409). Tähelepanu väärrib, et kui arvukad loomeinimesed „omavad geniust”, siis geniusest kui isikust enesest kõneldakse vaid suurte juhtide puhul. Ideoloogiliselt laetud geenius esineb isikustamata vormis, peamiselt (töölis)-rahva geniusest, võttes kohati ka groteskseid vorme, nagu näiteks *tootjate põhi-massi loov geenius* (Koslov 1959: 194).

Seda arvesse võttes on üllatav, et kuigi ajastut valitseb massiidentiteedil ja kollektiivse arengu ideel põhinev ideoloogia, võib 1970. aastate keskel kultuuriväljaannetes taas märgata huvi subjektikeskse geniuse vastu ideoloogiavabas, kultuurikeskses tähenduses. Seda võiks nimetada isegi geniuseootuse taastulemiseks. Ofelia Tuisk, refereerides Jaan Räätsa sõnavõttu, leiab, et eesti muusika on jõudnud geniaalsuse tasemele, mis kannatab välja kõrvutamise mis tahes suurte ajalooliste muusikatradsioonidega, ning kuigi see on edenenud mõnda aega ilma geniuse abita, on saabunud aeg, mil just geenius oskab „midagi üldolulist märgata ka oma maa rahvamuusikas” (Tuisk 1977: 10). Seda mõtet toetab artiklis muusikageeniusest ka Raimo Kangro (1978: 10). Peeter Elbing arutleb oma essees kirjandusgeeniuse olemuse üle, jõudes järeldusele, et tegu on mõistetamatu ja seletamatu nähtusega, mille ilmumine inimkonnale on „suurim õnn”: „Ta on suurem mis tahes pühakust: pühakud tegid imesid oma elu ajal, geenius teeb imesid ka pärast surma” (Elbing 1978: 13). Harald Suislepp, käsitledes „mina-geeniust” romantismi traditsiooni kaudu, jõuab tõdemusele: „Väikesel Eestimaal pole vedanud suurte Minadega. Rahvuslik kultuurilugu sisaldab ka kurva loetelu: mõni sureb noorelt, mõnda tabab nõdrameelsus, mõni hakkab vaimu asemel kõhtu kasvatama, mõni murdub kadetseva keskpära õelusest, mõni otsib ainult sügavat vett.” (Suislepp 1981: 4)

Järgmine muutus sõnakasutuses leiab aset 1980. aastate lõpus ning 1990. aastate alguses – see areng toimub taas poliitilise muutuse taustal.¹⁹ Ajalookäsitluse ümberhindamine toob kirjasõnasse tagasi „juht-geeniuse”, kuid nüüd äärmiselt negatiivses tähenduses. Teine tendents on n-ö elavate geniuste ilmumine kultuurimaastikule: need on luule-, proosa-, teatri- ja kunstiloojad nii vanemast, küpsest generatsioonist (Kaplinski, Unt, Lapin jt) kui ka noored, alles alustavad taidurid. Olgugi et viimaste kohta kasutatakse geniuse sõna pisut epateerivas tähenduses, jääb tõsiasjaks, et meie kultuurilukku kirjutatakse geniustena Kivisildnik (Seero 1997), Karl-Martin Sinijärv (Sild 1999) jt. On ehk üllatav, et taasiseseisvumise protsess ei too kaasa

¹⁹ Allmärkusena olgu öeldud, et kui 1980. aastal ilmunud õigekeelsussõnaraamat annab *geeniuse* vasteks lihtsalt 'suurvaim' (ÖS 1980: 138) ning 1981. aasta võõrsõnade leksikonis on seletusena toodud 'loova andekuse kõrgeim aste; üliandekas inimene, suurvaim' (VL 1981: 224), siis Eesti Nõukogude Entsüklopeedia III köites puudub sõna *geenius* sootuks (ENE 1988).

rahva või rahvuse geeniuse tähenduse taaselustumist, mis oli iseloomulik XX sajandi alguskümnenditele, vaid ilmutab end konkreetsete isikute kaudu.

Jälgides geeniuse sõna käekäiku tänapäeval, võib seda kohata valimatult kõikjal ja praktiliselt puudub valdkond, kust poleks võimalik leida jälgi geeniuse tegevusest.

Kokkuvõte

Sõna *geenius* on oma laia tähenduse tõttu eneses alati kandnud parajat annust irratsionaalsust, mida ei ole suutnud väärata ka teaduse areng, valgustusajastu mõistusekesksus, sekulariseerunud maailmavaade ega võrdsuse ja vabaduse ideele rajatud ühiskonna mudelid. Geeniuse mõiste sisaldab tervet rida tunnetega seotud elemente, nagu näiteks kujutlusvõime, innustus, ülevus, originaalsus, loomisvõime, aga ka hullus ja meeltesegadus jne. Nii on igati loogiline, et geeniust seostatakse enam kunstivaldkonnaga, eelkõige luulekunsti ja -kunstnikuga, kelle teosed ei allu puhtale mõistuspärale või empiirilisele teaduspõhisusele. Samuti jääb geenius alati seotuks kõrgemate, taevaste jõududega, mida ilmalikus kontekstis asendab arusaam üliinimese mõistatuslikust jõust. Vahel harva esineb nende elementide kooslus väga intensiivsel moel, kuna geenius on nähtusena ainukordne, ülejäänutest erinev, väljavalitu, seetõttu kaasneb selle seisundiga aga ka üksindus, mõistetamatus ja sotsiaalne isoleeritus. Mõiste *geenius* siin visandatud arenguloos ilmneb inimesele omane pürgimus eneseküllasuse suunas, lõppsooviga lahendada ideaalse inimese mõistatus.

VEEBIKESKKONNAD

Digar. <https://www.digar.ee/arhiiv>

Eesti Rahvaluule. E-väljaanded. <http://www.folklore.ee/pubte/eraamat/>

Internet Archive. <https://archive.org/>

Google Books: Ngram Viewer. <https://books.google.com/ngrams>

Piibel.NET. <http://piibel.net>

KIRJANDUS

Aavik, Johannes 1928–29. Võõrsõnade kysimus. – Keelekultuur I. Toim J. Aavik, Oskar Loo-rits, Julius Mägiste. Tartu: Tartu Keeleuendusyhing, lk 53–64.

Adams, Vilmar 1932. Kuulsuse anatoomia. – Looming, nr 5, lk 554–563.

Addison, Joseph 1901. On great natural geniuses. – The Works of Joseph Addison. With notes by Richard Hurd. Kd II. Toim Henry G. Bohn. London: George Bell and Sons, lk 504–507.

Adkins, Lesley; Adkins, Roy A. (toim) 1994. Handbook to Life in Ancient Rome. Oxford: Oxford University Press.

Allen, Michael J. B. 1975. The absent angel in Ficino's philosophy. – Journal of the History of Ideas, kd 36, nr 2, lk 219–240.

Apulei platonici madaurensis de Deo Socratis liber. Emendabat et adnotabat Christianus Lütjohann. Greifswald: Druck der Universitäts Buchdruckerei von F. W. Kunike, 1878.

- Battersby, Christine 2012.** *Gender and genius (The clouded mirror)*. – The Bloomsbury Anthology of Aesthetics. Toim Joseph Tanke, Colin McQuillan. New York: Bloomsbury, lk 559–570.
- Becker, George 1979.** Two developments in the rise of the modern intellectual. – *The School Review*, kd 87, nr 4, lk 398–412.
- Benjamin, Walter 2002 [1916].** *Socrates*. – W. Benjamin, *Selected Writings*. Kd 1: 1913–1926. Toim Marcus Bullock, Michael W. Jennings. London: Harvard University Press, lk 52–54.
- Blumenberg, Hans 1964.** *Säkularisation. Kritik einer Kategorie historischer Illegitimität*. – *Die Philosophie und Frage nach dem Fortschritt*. Toim Franz Wiedemann, Helmut Kuhn. München: Pustet, lk 240–265.
- Capella, Martianus 1532.** *Martiani minei Capellae de nuptiis philologiae et mercurii, libri II*. Basileae excudebat Henricus Petrus.
- Carmen Shiva.** – *Laulu ja mängu leht* 1892, nr 6, lk 39–40.
- Chaplin, Joyce E.; McMahon, Darrin M. (toim) 2016.** *Genealogies of Genius*. (Palgrave Studies in Cultural and Intellectual History.) New York: Palgrave Macmillan.
- Diderot, Denis 1818.** *Oeuvres complètes de Denis Diderot*. Tome quatrième. Paris: A. Belin.
- D'Israeli, Isaac 1828.** *The Literary Character; or the History of Men of Genius, Drawn from Their Own Feelings and Confessions*. Fourth edition, revised. Kd 1. London: Henry Colburn.
- Dubos, Jean-Baptiste 1719.** *Reflexions critiques sur la poesie et sur la peinture*. Ut pictura poesis. Seconde partie. Paris: Jean Mariette.
- EE 1932** = *Eesti Entsüklopeedia*. Toim R. Kleis (peatoimetaja), P. Treiberg, J. V. Veski. Tartu: K/Ü Loodus.
- Elbing, Peeter 1978.** *Otsijast*. – *Sirp ja Vasar* 18. VIII, nr 33.
- ENE 1988** = *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia*. Kd 3 (FILM–ISSÕ). Tallinn: Valgus.
- EÕS 1925** = *Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat*. Kd I (A–M). Toim J. V. Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Faris, Robert E. L 1972.** *Genius and ability*. – *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Kd 3. Toim David L. Sills. London: Collin-Macmillan Publishers, lk 457–461.
- Ficino, Marsilio 1525.** *Marsilij Ficini florentini Platonica theologia de immortalitate animorum accuratius nouiter impressa & cum exemplaribus eiusdem authoris collata*.
- Fox, Robin Lane 1988.** *Pagans and Christians*. London: Penguin Books.
- Furetière, Antione 1690.** *Dictionnaire universel, Contenant généralement tous les mots francois tant vieux que modernes...* Kd II, F–O. La Haye–Rotterdam: Arnout & Reinier Leers.
- Goethe, Johann Wolfgang von 1991.** *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit*. Leipzig: Verlag von Philipp Reclam.
- Hennoste, Tiit 2008.** 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 13. loeng: 20. sajandi esimese poole kirjanduslood III. Kokkuvõtteid ja üldistusi. – *Vikerkaar*, nr 9, lk 75–87.
- Hesiodos 2006.** *Tööd ja päevad*. Tlk August Annist ja Karl Reitav. – *Vanakreeka kirjanduse antoloogia*. Koost Janika Päll. Tallinn: Varrak, lk 46–69.
- Honoratus, Maurus Servius 1826.** *Commentarii in Virgilium Serviani; sive commentarii in Virgilium, qui Mauro Servio Honorato tribuntur*. Kd I. Gottingae: Apud Vanderhoeck et Ruprecht.

- Horatius 1892** = Q. Horatius Flaccus. Toim W. Mewes. Kd II. Satirae. Epistulae. Lexicon Horatianum. Calvary: Berolini.
- Jaffe, Kineret S. 1980.** The concept of genius: Its changing role in eighteenth-century French aesthetics. – Journal of the History of Ideas, kd 41, nr 4, lk 579–599.
- Kampmaa, Mihkel 1936.** Eesti kirjandusloo peajooned. Neljas jagu. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Kangro, Raimo 1978.** Sõnavõtt tulevase geeniusse asjus. – Sirp ja Vasar 14. IV, nr 15.
- Kant, Immanuel 1922.** Kritik der Urteilkraft. (Die philosophische Bibliothek 39.) Toim Karl Vorländer. Leipzig: Verlag von Felix Meiner.
- Kivy, Peter 2003.** The Seventh Sense: Francis Hutcheson and Eighteenth-Century British Aesthetics. Clarendon Press.
- Knowlton, E. C. 1920.** The allegorical figure genius. – Classical Philology, kd 15, nr 4, lk 380–384.
- Koslov, Vladimir 1959.** Mehhaniseerimine ja töötingimuste muutumine Eesti NSV metsavarumistööstuses. (Eesti Põllumajanduse Akadeemia teaduslike tööde kogumik.) Tartu.
- Kruus, Hans 1920.** Linn ja küla Eestis. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Liddell, Henry George; Scott, Robert 1882.** A Greek–English Lexicon. New York: American Book Company.
- Linde, Bernhard 1909.** Raiesmaal (Mõtted kirjanduse ja elu üle). – Noor-Eesti III. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, lk 219–244.
- L. S. 1940.** Gorki nõuandeid algajale luuletajale. – Sirp ja Vasar 16. XI, nr 7.
- Luiga, Juhan 1912.** Meelehaigus rahvaluules. – Eesti Kirjandus, nr 4, lk 145–148.
- McMahon, Darrin M. 2013.** Divine Fury. History of Genius. New York: Basic Books.
- Metsanurk, Mait 1926.** Eritlusi ja iseloomustusi „orjade” ajajärgust. – Looming, nr 8, lk 845–856.
- Monk, Samuel Holt 1935.** The Sublime: A Study of Critical Theories in XVIII-century England. New York: Modern Language Association of America.
- Murray, Penelope 1989a.** Introduction. – Genius: The History of an Idea. Toim P. Murray. New York: Basil Blackwell, lk 1–8.
- Murray, Penelope 1989b.** Poetic genius and its classical origins. – Genius: The History of an Idea. Toim P. Murray. New York: Basil Blackwell, lk 9–31.
- Musil, Robert 1957.** Der Mann ohne Eigenschaften. Hamburg: Rohwohlt Verlag.
- Neumann, Leonhard 1913.** Vanavara, iseäranis rahvaviiside korjamise tähtsusest. – Eesti kultura II. (Postimehe kirjakogu.) Toim Villem Reiman. Tartus: Postimehe kirjastus, lk 191–201.
- Nitzsche, Jane Chance 1975.** The Genius in the Antiquity and the Middle Ages. New York: Columbia University Press.
- Nouveau dictionnaire de l'Academie Française dedie au Roy.** Kd I. Paris: Jean-Baptiste Coignard, 1718.
- Nurkse, Rein 1938.** Õige keelega kimbus. – Looming, nr 2, lk 202–214.
- Oral-B Genius.** <https://oralb.com/en-us/products/compare/genius> (30. I 2020).
- Palm, August 1939.** Eesti Vabariigi President Konstantin Päts. [Raamatuarvustus.] – Eesti Kirjandus, nr 1, lk 43–44.
- Platon.** Ion. Tlk Jaan Unt. Käsikiri artikli autori valduses.

- Platon 2003.** Phaidros. Tlk Marju Lepajõe. – Teosed I. (Avatud Eesti raamat.) Koost M. Lepajõe. Tartu: Ilmamaa, lk 47–148.
- Plautus, T. Maccius.** Captivi: The Captives. – The Comedies of Plautus. Toim Henry Thomas Riley. London: G. Bell and Sons, 1912. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:latinLit:phi0119.phi005.perseus-eng1> (16. II 2020).
- Plotz, David 2004.** The genius generation. – The Guardian 15. IV.
- Pöld, Peeter 1911.** Kultura ja rahvahariduse korraldus. – Eesti kultura I. (Postimehe kirjakogu 1.) Toim Villem Reiman. Tartus: Postimehe kirjastus, lk 127–138.
- Rajavee, Holger 2016.** Kaks geenius. Lomazost Diderot'ni. – Baltic Journal of Art History, nr 11, lk 67–88.
- Rajavee, Holger 2019.** Moodsa kunstnik-geeniuse idee süünd ja kujunemine Prantsuse ja Briti traditsioonide põhjal 17.–18. sajandil ning selle refleksioonid 20. sajandil. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 48.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Ridala, Villem 1913.** Tõu küsimus. – Eesti kultura III. Korraldanud Villem Reiman. (Postimehe kirjakogu.) Tartus: Postimehe kirjastus, lk 199–363.
- Ripa, Cesare 1669.** Iconologia di Cesare Ripa Pervgino. In Venetia: Apresto Nicoló Pezzana.
- Roach, Kim s.a.** How to become a creative genius. – Lifehack. <https://www.lifehack.org/articles/featured/how-to-become-a-creative-genius.html> (30. I 2020).
- Seero, Tõnu 1997.** Geenius astus limusiinist rahva sekka. – Õhtuleht 28. XI.
- Shelley, Percy Bysshe 1904.** A Defence of Poetry. Toim Mrs Shelley. Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company.
- Sild, Ivar 1999.** Luule iseeneses. Intermodernse luule väike manifest. – Sirp 5. III, nr 9.
- Starnes, D. T. 1964.** The figure genius in the Renaissance. – Studies in the Renaissance, kd 11, lk 234–244.
- Suislepp, Harald 1981.** Minast ja maailmast. – Sirp ja Vasar 29. V, nr 22.
- Ziesel, Edgar 1972.** Die Entstehung des Geniebegriffes. Hildesheim–New York: Georg Olms Verlag.
- Taghavi, Aram Rasa 2018.** Here's Why You're Not a Genius and The 12 Steps To Become One. – Mission.org, 15. XI. <https://medium.com/the-mission/heres-why-you-re-not-a-genius-and-the-12-steps-to-become-one-83b049fe14ae> (30. I 2020).
- Tammsaare, A. H. 1932.** Väike korjus. (Katke romaanist „Tõde ja õigus” IV.) – Looming, nr 9, lk 969–988.
- The 50 greatest living geniuses s.a.** – The Best Schools. <https://thebestschools.org/features/50-greatest-living-geniuoses/> (30. I 2020)
- The Shepherd of Hermas.** Tlk J. B. Lightfoot. – Early Christian Writings. <http://www.early-christianwritings.com/text/shepherd-lightfoot.html> (16. II 2020).
- Tobias, Rudolf 1913.** Eesti muusika iseloomulik ilmend. – Eesti kultura II. (Postimehe kirjakogu.) Toim Villem Reiman. Tartus: Postimehe kirjastus, lk 180–190.
- Tuglas, Friedebert 1915.** Felix Ormusson. Osatühisus Noor-Eesti kirjastus.
- Tuisk, Ofelia 1977.** Subjektiivseid mõtteid edasi heietades – Sirp ja Vasar 23. XII, nr 51.
- Vasari, Giorgio 1568.** Vita del gran Michelagnolo Bvonarroti. Fiorenza: Nella Stamperia de' Giunti.
- Vilde, Eduard 1912.** Tabamata ime. Tallinn: Kirjastuse-ühisus Maa.
- Visnapuu, Henrik 1920.** Kartulid Ameerikast. Natuke kirjanikkude-kunstnikkude riigipalgast nende vastastele. – Kirjanikkude palgaküsimus. Tartus: Odamehe kirjastus, lk 20–23.

VL 1981 = Võõrsõnade leksikon. Koost R. Kleis, J. Silvet, E. Vääri. Tallinn: Valgus.

Vozza, Stephanie 2015. How to become a genius. – Fast Company 23. IX. <https://www.fastcompany.com/3051316/how-to-become-a-genius> (30. I 2020).

White, John T.; Riddle, J. E. 1862. Latin-English Dictionary. London: Longman, Green, Longman, and Roberts.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

ÕS 1980 = Õigekeelsussõnaraamat. Toim R. Kull, E. Raiet. Tallinn: Valgus.

Young, Edward 1759. Conjectures on Original Composition. In a letter to the Author of Sir Charles Grandison. Second edition. London: A. Millar (The Strand), R. and J. Dodsley (Pall-Mall).

Holger Rajavee (sünd 1969), PhD, Tartu Ülikooli kunstiajaloo osakonna lektor (Jakobi 2, 51014, Tartu), holger.rajavee@ut.ee

Ecce genius

Keywords: history of ideas, demon, artistic genius, modern genius, Estonian genius

The article aims to explore the etymology and semantics of the word ‘genius’, its history, meanings and uses. The concept manifests itself as a human aspiration towards self-sufficiency, a desire to solve the mystery of the human ideal.

The original antique meaning used to be ‘attendant spirit’, and as a genius could be either good or bad, the Middle Ages preferred speaking of guardian angels and demons, respectively. From the Late Middle Ages to the Early Renaissance the concept became increasingly associated with artists, particularly talented (‘ingenious’) poets. The 18th century introduces the idea of a modern artistic genius as a person standing out for God-given gifts, characterized by originality, confrontation with the rules and – most importantly – creativity. In the 19th century the word made a frequent appearance in philosophical debates. A semantic change was brought about by the first decades of the 20th century in connection with the rise of totalitarian ideologies associating the word with the cult of the leader. It is not before the second half of the 20th century that ‘genius’ found its way back to both literary and spoken language, but now as a common adjective or epithet applicable to a representative of any walk of life.

In Estonian writing the word ‘genius’ made its first appearance in the late 19th century. In the early 20th century, we meet both the “genius of the Estonian people” and artists as ‘creative geniuses’. In Estonia, too, the term was transformed into “genius of the leader” and “genius of the Soviet people” during the Soviet occupation, and was not reused in the artistic context until the last decades of the 20th century.

Holger Rajavee (b. 1969), PhD, University of Tartu, Department of Art History (Jakobi 2, 51014, Tartu), Lecturer, holger.rajavee@ut.ee